

Η ΠΕΡΙ ΘΕΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ *

Υ Π Ο

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ

Όμοτ. Καθηγητού του Παν/μίου Ἀθηνῶν—Ἀκαδημαϊκοῦ

Κεντρικὴ καὶ ἀρκεῖντως χαρακτηριστικὴ διδασκαλία τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας εἶναι ἡ «περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου». Ἡ διδασκαλία αὕτη διατυπωθεῖσα τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Μικρασιάτου τὴν καταγωγὴν Πρεσβυτέρου, εἶτα δὲ καὶ Ἐπισκόπου τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Λουγδούνου (Λυών) τῆς Νοτίου Γαλατίας, Εἰρηναίου, βραδύτερον δὲ καὶ ὑπὸ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας Μεγ. Ἀθανασίου λαμπρυνθεῖσα καὶ ἐμπεδωθεῖσα ἔχει ὡς ἐξῆς: «Ὁ Θεὸς ἐγένετο ἄνθρωπος, ἵνα ἡμεῖς γενώμεθα ὅ,τι Αὐτὸς ἐστίν», διδασκαλία ἣτις τυγχάνει ξένη πρὸς τὸν Δυτικὸν κόσμον, μάλιστα δὲ τὸν Προτεσταντικόν. Ὁμως ἡ τιμὴ τῆς πρώτης συστηματικῆς θεμελιώσεως καὶ ἐπιστημονικῆς διατυπώσεως τῆς διδασκαλίας ταύτης ἐν τῇ Δύσει καὶ δὴ ἐν τῇ Γαλλικῇ γλώσσῃ, ἀνήκει εἰς τὴν ἐν Παρισίοις ἐγκατεστημένην Ρωσίδα τὴν καταγωγὴν θεολόγον Myrra Lot - Borodine δημοσιεύσασαν εἰδικὴν πραγματείαν ἐν τῇ Revue de l'histoire de Religion κατὰ τὰ ἔτη 1930-1932. Ἡ πραγματεία δὲ αὕτη ἀνεδημοσιεύθη εἰς β' ἔκδοσιν τὸ 1970 ἐν τῇ σειρᾷ τῶν ἐκδόσεων τῆς Bibliothèque Oecuménique (Éditions du Cerf) ὑπὸ τὴν ἐνθάρρυνσιν τοῦ ἐπιφανοῦς Γάλλου καρδινάλιου καθηγητοῦ τῆς Θεολογίας Jean Daniélou προτάξαντος μάλιστα καὶ ἐμπεριστατωμένην ὅσον καὶ ἐγκάρδιον εἰσαγωγὴν εἰς τὴν ἔκδοσιν ταύτην (σελ. 9-18), εἰσαγωγὴν ἀνατρέχουσαν μέχρι τῆς ἱστορικῆς περιόδου τῶν ἐτῶν 1930-1950, ἐποχῆς τῆς ἐν τῇ Δύσει ἀνακαλύψεως καὶ μελέτης τοῦ Βυζαντινοῦ μυστικισμοῦ, τοῦ ὁποίου αἱ ἀρχαὶ ἀνάγονται μέχρι τοῦ Ὁριγένους, Γρηγορίου τοῦ Νύσσης, τοῦ συγγραφέως τῶν εἰς Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην ἀποδοιδομένων συγγραμμάτων, ἔτι δὲ καὶ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ καὶ ἄλλων, ὧν τὴν ἄμεσον ἐπίδρασιν, ὡς καὶ τοῦ βιβλίου τοῦ R. Otto ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Das Heilige ἐδέχθη καὶ ἡ μνημονευ-

* Ἡ περὶ θεώσεως ὀρθόδοξος διδασκαλία ἔχει, νομίζομεν, ἐξ Ἰσου θέσιν ἐν τῷ εἰς τὴν ἑκατοντηκονταετηρίδα τῆς Ἑλληνικῆς ἐθνεγεροῦς ἀφιερωμένῳ μετὰ χεῖρας τόμῳ τοῦ περιοδικοῦ ΘΕΟΛΟΓΙΑ, ὡς καὶ ἡ ἐπακολουθοῦσα συνοπτικωτάτη περὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἔκθεσις, καθ' ὅσον πρόκειται περὶ διδασκαλίας διατυπωθείσης καὶ θεμελιωθείσης ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἐκκλησιαστικῶν πατέρων.

θεῖσα Ρωσὶς συγγραφεύς. Ἄς σημειωθῇ δ' ἐνταῦθα ὅτι ἡ μνημονευθεῖσα β' ἔκδοσις τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου περιέχει καὶ ἄλλας δύο συγγενεῖς, ἀξιολόγους δὲ θεολογικὰς πραγματείας, μίαν ὑπὸ τὸν τίτλον *La doctrine de la Grâce et de la Liberté dans l' Orthodoxie Grecque - orientale* καὶ ἑτέραν ὑπὸ τὸν τίτλον *La béatitude dans l' Orient chrétien. Mystarium Spei*. Ἐπὶ τούτοις δὲ σημειωθῆτω ἐνταῦθα ὅτι παρ' ἡμῖν ἡ πρώτη περὶ τοῦ θέματος τῆς «θεώσεως» δημοσιευθεῖσα ἀξιόλογος θεολογικὴ ἐργασία εἶναι ἡ συγγραφεῖσα ὑπὸ τοῦ τότε μὲν Ἰφρηγητοῦ, νῦν δὲ Καθηγητοῦ τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων ἐν τῷ Ἑθνικῷ Πανεπιστημίῳ κ. Ἀνδρέου Θεοδώρου ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία τῶν Ἑλλήνων Πατέρων μέχρις Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ» (1956). Τὸ θέμα δὲ τοῦτο προσημείωσαμεν καὶ ἡμεῖς πρὸς ἀνάπτυξιν Γερμανιστὶ ἐν τῇ Φλαμανδικῇ Ἀκαδημίᾳ τῶν ἐπιστημῶν κ.λ.π. τῶν Βρυξελλῶν γενομένην τὴν 13ην Μαΐου 1961 ἐν τῇ ιδιότητι τοῦ Ξένου Ἐταίρου αὐτῆς, ἥτις ἀνακοίνωσις καὶ παρατίθεται ἐφεξῆς ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει μετὰ τιῶν προσθηκῶν¹.

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ ἄς σημειωθῇ ἐνταῦθα ὅτι ἀπὸ μὲν ρωμαιοκαθολικῆς ἐπόψεως ἄξιοι μνείας τυγχάνουσι καὶ αἱ σχετικαὶ ἐργασίαι τοῦ Jules G r o s s, *La divinisation du chrétien d'après les Pères Grecs* (Paris 1938) καὶ τοῦ L. B a u r *Untersuchungen über die Vergöttlichungslehre in der Theologie der Griechischen Kirchenväter*, ἥτις ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ *Theologische Quartalschrift* 1916 καὶ 1920². ἐξ ἐπόψεως δὲ προτεσταντικῆς, ἐκτὸς τῶν μεγάλων δογματοῖστορικῶν ἔργων τοῦ Ad. Harnack ἐφοδιασμένων μετὰ ὀξειῶν κρίσεων κατὰ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας χαρακτηριζομένης ὡς μείονεκτούσης καὶ αὐτοῦ τοῦ Ἰσλάμ³, καὶ τοῦ R. Seeberg, ἄξιοι μνείας εἶναι αἱ ἐργασίαι τοῦ K. B o r n h ä u s e r, *Die Vergöttlichungslehre des Athanasius und des Joh. Damascenes* (1903) πρβλ. A. N y g r e n, *Eros und Agape* (1952).

Μετὰ δὲ τὴν βραχεῖαν ταύτην εἰσαγωγὴν ἄς ἐξετάσωμεν διὰ βραχείων α) τὴν σχετικὴν διδασκαλίαν τῶν Ἑλλήνων Πατέρων, β) τὴν ἔναντι τῆς διδασκαλίας ταύτης στάσιν τῆς Δύσεως καὶ γ) τὴν συνοπτικὴν βιβλικοθεολογικὴν θεμελίωσιν τῆς ἐν λόγῳ διδασκαλίας, ὡς καὶ τὰς πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν σχέσεις αὐτῆς.

1. Ἡ ἐν λόγῳ ἀνακοίνωσις περιελήφθη εἰς τὰ Πρακτικὰ τῶν *Medelingen van de Koninklijke Vlaamse Akademie voor Wetenschappen, Letteren en schone Kunsten van België. Klasse der Letteren. Jaargang XXIII, 1961 - No 1*.

2. M. C o n g a r, *La déification dans la tradition spirituelle de l' Orient en Vie spirituelle* T. XLIII No 2 1935, σελ. 91-107 καὶ *Dictionnaire de Spiritualité (Divinisation 1956, σελ. 1370-1459)* καὶ A. F e s t u g i è r e, *Divinisation de Chrétien* ἐπίσης ἐν *Vie Spirituelle* T. LIX, 1939, σελ. 90-99.

3. Βλέπε σχετικὴν Πραγματεῖαν A d. H a r n a c k, ἐν *Sitzungsberichte der Preuss. Akademie der Wissenschaften, Berlin 1913*.

Ι. Ἡ περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία τῶν Ἑλλήνων Πατέρων.

Ἐν πρώτοις ὑπὸ τὴν λέξιν «θέωσις» νοεῖται ἡ χάριτι θείᾳ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἀναμόρφωσις ἐν τῇ θρησκευτικῇ φύσει τοῦ πιστοῦ κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ θεανθρώπου Σωτῆρος, ὡς καὶ ἡ δι' αὐτοῦ μετὰ τοῦ ἐν Τριάδι Θεοῦ ἔνωσις αὐτοῦ. Εἰσηγητὴς δὲ τῆς διδασκαλίας ταύτης τῶν Ἑλλήνων πατέρων ἐγένετο, ὡς εἴπομεν, ὁ Εἰρηναῖος, ὁ πρῶτος μετὰ τὸν ἀπόστολον Παῦλον σπουδαῖος θεολόγος καὶ ἰδρυτὴς τῆς ἐκκλησιαστικῆς θεολογίας, ὁ κατὰ τὴν προσφυᾶ παρατήρησιν τοῦ ἐπιφανοῦς Ἑλβετοῦ θεολόγου καὶ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ζυρίχης Emil Brunner, ἐναντίον τοῦ Ad. Harnack, «τὸ πλήρωμα τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ ὅλης τῆς βιβλικῆς θεολογίας εἰς ἐνότητα συγκροτήσας»⁴, ὅστις Εἰρηναῖος ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τοῦ ε' βιβλίου τοῦ μεγάλου ἔργου του *Adversus Haereses*⁵ ἐδίδαξεν ὅτι «ὁ Θεὸς Λόγος ἐγένετο ὅ,τι ἡμεῖς ἐσμέν, ἵνα ἡμᾶς καταστήσῃ ὅ,τι αὐτός ἐστι». Κατὰ ταῦτα, ἤδη κατὰ τὸν Εἰρηναῖον ἡ θέωσις ἀπετέλεσε τὸν τελικὸν σκοπὸν τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου», συμφώνως ἄλλως τε πρὸς τοὺς λόγους τοῦ Θεοῦ δημιουργοῦ τοῦ ἀνθρώπου (Γένεσις α' 26). Σημειωτέον δ' ὅτι τὴν ἰδέαν ταύτην συναντῶμεν ὀλίγον βραδύτερον καὶ παρὰ τῷ Μεθοδίῳ καὶ τῷ Ἰππολύτῳ, ὡς καὶ παρὰ τοῖς Ἀλεξανδρινοῖς θεολόγοις Κλήμεντι καὶ Ὠριγένηι. Τὴν κλασικὴν ὅμως διατύπωσιν τῆς ἰδέας ταύτης εὐρίσκομεν, ὡς εἴπομεν, ὀλίγον βραδύτερον ἐν τῇ ρήτρᾳ Ἀθανασίου τοῦ Μεγάλου· «Αὐτὸς γὰρ ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος ἐνηθρώπησεν, ἵνα ἡμεῖς θεοποιηθῶμεν»⁶. Ἡδὴ δὲ ἡ διατύπωσις αὕτη περιέχει ἀμφότερα τὰ κύρια σημεῖα τῆς διδασκαλίας περὶ θεώσεως, τουτέστι τὴν θεοποίησιν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἐν τῷ Θεανθρώπῳ Ἰησοῦ Χριστῷ, ὡς καὶ τὴν θεοποίησιν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως παρὰ τοῖς πιστοῖς χριστιανοῖς, ἧτις εἶναι καρπὸς τῆς πρώτης. Ἀμφότερα δὲ τὰ σημεῖα ταῦτα στρέφονται περὶ τὴν μυστικὴν ἐνότητα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως παρὰ τε τῷ πρώτῳ καὶ τῷ δευτέρῳ Ἀδάμ, ἡ ὁποία ἐνότης εἶναι κύριον γνώρισμα καὶ θεμελιώδης ἰδέα τῆς τε βιβλικῆς καὶ ἐν γένει τῆς χριστιανικῆς θεολογίας. Ὅπως δὴποτε δ' ἡ περὶ θεώσεως διδασκαλία, ἧτις ὡς εἴπομεν, ἀποτελεῖ ὀλόκληρον σύμπλεγμα ἰδεῶν καὶ συμπίπτει μετὰ τῆς περὶ λυτρώσεως διδασκαλίας, κατέλαβε κεντρικὴν θέσιν οὐχὶ μόνον ἐν τῷ δογματικῷ συστήματι τοῦ Μ. Ἀθανασίου, ἀλλὰ καὶ ἐν γένει ἐν τῇ ἑλληνικῇ Θεολογίᾳ.

Οἱ εὐγλωττότατοι ἐκπρόσωποι τῆς διδασκαλίας ταύτης ἦσαν, μετὰ τὸν

4. Der Mittler, S. 219.

5. M.P.G., 7,1120.

6. De Incarnatione, 2,54 M.P.G., 25,192.

Ἀθανάσιον, Γρηγόριον ὁ Ναζιανζηνός⁷, Γρηγόριον ὁ Νύσσης⁸, καὶ ἰδιαιτέρως Κύριλλον ὁ Ἀλεξανδρείας⁹, παρὰ τῷ ὁποίῳ ἡ διδασκαλία αὕτη εὔρε τὴν μεγίστην ἐξέλιξιν τῆς, βραδύτερον δὲ ὁ λεγόμενος Ψευδοδιονύσιος Ἀρεοπαγίτης¹⁰, Μάξιμος ὁ Ὁμολογητῆς¹¹ καὶ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός¹², ὅστις οὐ μόνον ἐσυνόψισε τὴν διδασκαλίαν τῶν προγενεστέρων ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων, ἀλλὰ καὶ ἐπεξήγησε τὴν ἰδέαν ταύτην.

Ἄλλὰ καὶ εἰς τὸν Μ. Βασίλειον δὲν εἶναι ἄγνωστος ἡ διδασκαλία αὕτη¹³, μόνον ὅτι οὗτος προσεκτικώτερον τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Γρηγορίου τοῦ Νύσσης διατυπώνει τὴν διδασκαλίαν ταύτην. Ἄλλὰ καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς Ἀντιοχεῖς, μάλιστα δὲ εἰς τὸν Χρυσόστομον καὶ τὸν Κύρου Θεοδώρητον, δὲν ἔμεινεν ὅλως ξένη ἡ διδασκαλία αὕτη, παρὰ τινὰς ὀρθολογιστικὰς ροπὰς τῆς Σχολῆς αὐτῶν¹⁴. Ὁ Θεοδώρητος μάλιστα δὲν διστάζει νὰ χρησιμοποίησῃ καὶ τὴν λέξιν «θεοποίησις»¹⁵. Ὅπως δὴποτε δὲ ἡ ἰδέα αὕτη διήκει διὰ μέσου τῆς Βυζαντινῆς θεολογίας διαδραματίζουσα μάλιστα ἰδιαίτερον μέρος παρὰ Συμεῶν τῷ Νέφ Θεολόγῳ (†1022), Νικολάῳ τῷ Μεθώνης (†1165) καὶ πρὸ παντὸς παρὰ Γρηγορίῳ τῷ Παλαμᾷ κατὰ τὸν ΙΕ΄ αἰῶνα¹⁶. Ἄλλὰ καὶ ἐν τῇ Ρωσικῇ καὶ τῇ συγχρόνῳ Ἑλληνικῇ Θεολογίᾳ συντόνως σπουδάζεται ἡ διδασκαλία αὕτη¹⁷, ἐν δὲ τῇ Θεῖᾳ Λειτουργίᾳ καὶ δὴ καὶ τῇ Βυζαντινῇ Ὑμνογραφίᾳ τονίζεται πολ-

7. M.P.G. XXXV 397-400,785, XXVI 101, 321-324. 325, XXXVII 957.

8. M.P.G. XLV 52, 65-68, XLIV 1317-1320.

9. M.P.G. LXXIII 160, LXXIV 280, 785-788, LXXV 1081, 1084, 1089.

10. M.P.G. III 373-376, 424.

11. M.P.G. XC 400-401, 449, 520, XCI 33-36, 404.

12. M.P.G. XCIV 577, 1032, 1072.

13. M.P.G. XXXIX 665, XXXII 249, 273.

14. M.P.G. XCIV 577, 1032, 1072.

15. M.P.G. LXXXIII 177.

16. Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Ὁμιλία KB, ἔκδοσις Σοφοκλέους Κ. τοῦ ἔξ Οἰκονόμων Ἀθήνησι 1861. Γρηγ. Παπαμιχαήλ, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, Ἀλεξάνδρεια 1911.

17. P. Bratsiotis, Die orthodoxe Kirche in Griechischer Sicht. 2 Auflage, Evangelischer Verlag. Stuttgart 1970. Γρηγορίου Παλαμᾶ συγγράμματα, Ἐκδοσις Π. Χρήστου, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1962 καὶ Πανηγυρικὸς τόμος ἑορτασμοῦ τῆς 600ῆς ἐπετείου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ 1960. Γ. Ι. Ματζαρίδου, Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ πραγματεῖαι τῶν ἐτῶν 1341-43, μετ' εἰσαγωγῆς τοῦ καθηγητοῦ Π. Κ. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1966. Timothy Ware, The Orthodox Church, Penguin Books Ltd Harmondsworth. Middlesex England, 1964. Mönck Vassilij, Die asketische und theologische Lehre des heil. Gregorius Palamas aus dem Russischen übersetzt von Hugolin Landvogt, Rita Verlag und Druckerei Würzburg 1939. Stef. Zankow, Orthodoxes Christentum des Ostens σελ. 57 ἔξ. Ἰω. Καρμίρη ἐν Orthodoxe Kirche in Griechischer Sicht, Stuttgart β' ἔκδ. σελ. 53 ἔξ. Π. Τρεπέλα, Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας II 1959 σελ. 116 ἔξ. καὶ III 1961 σελ. 494 ἔξ.

λάκις ἡ ἰδέα αὕτη ἀποτελοῦσα μίαν τῶν προσφιλεστέρων ἐκφράσεων τῆς Ὁρθοδόξου εὐσεβείας.

Ἦδη ἄς προχωρήσωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ νοήματος τοῦ ἐν λόγῳ συμπλέγματος ἰδεῶν τῆς θεώσεως. Πρὸ παντὸς πρέπει ἡ ἔντονος, ἀλλά, ὡς θὰ ἴδωμεν, τὰς ρίζας αὐτῆς ἐν αὐτῇ τῇ Βίβλῳ ἔχουσα λέξεις («θέωσις») νὰ μὴ νοηθῇ ἐν πλωτινείῳ, δηλαδὴ ἐν πανθειστικῇ ἐννοίᾳ. Ἐναντίον τῆς πανθειστικῆς ἐκδοχῆς τῆς λέξεως ἀντιτίθεται κατὰ πρῶτον λόγον ἡ σταθερὰ πίστις ἀπάντων τῶν Ἑλλήνων Πατέρων εἰς τὴν ἀπόλυτον ὑπερκοσμιότητα τῆς φύσεως τοῦ Θεοῦ, ἣτις ἰδιαιτέρως ἐν τοῖς ἔργοις τῶν Πατέρων τούτων ἀποκλείει τὴν κατανόησιν αὐτῆς. Πράγματι δ' ἀνυπέρβλητον χάσμα, κατὰ τοὺς Ἑλληνας Πατέρας, ὑφίσταται μετὰ τοῦ ἀπείρου Θεοῦ καὶ τοῦ πεπερασμένου ἀνθρώπου· ἡ δὲ πίστις αὕτη ἀποτελεῖ τὸν ἀκρογωνιαίον λίθον τῆς Ἑλληνικῆς πατερικῆς θεολογίας. Τὸ σημεῖον μάλιστα τοῦτο τονίζεται λίαν ἐντόνως ἐν τῇ Δ' Οἰκουμενικῇ Συνόδῳ τῆς Χαλκηδόνος (451) ἥδη ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἔνωσιν ἀμφοτέρων τῶν φύσεων ἐν τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ. Τὸ δὲ σύμβολον πίστεως τῆς Χαλκηδόνος περιγράφει τὴν ἔνωσιν ἀμφοτέρων τῶν φύσεων τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὡς πραγματοποιηθεῖσαν «ἀσυγχύτως» καὶ «ἀτρέπτως» ἐναντίον τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ, καὶ «ἀδιαιρέτως» καὶ «ἀχωρίστως» ἐναντίον τοῦ Νεστοριανισμοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ Ἑλληνικῇ θείᾳ Λειτουργίᾳ καὶ Ὑμνογραφίᾳ τονίζεται συχνάκις τὸ σημεῖον τοῦτο. Ἐν δὲ τῷ ἀγῶνι τῆς Ὁρθοδοξίας ἐναντίον τῆς μονοφυσικῆς ἐκδοχῆς τῆς θεώσεως τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἐν τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ τονίζει ἐπανεπιλημένως Ἀναστάσιος ὁ Σιναΐτης (Ζ' αἰῶνος), ὅτι «θέωσις ἐστὶν ἡ ἐπὶ τὸ κρεῖττον ὑψώσις, οὐδαμῶς δὲ μείωσις ἢ μετὰστασις τῆς φύσεως». Περαιτέρω δὲ συνεχίζει «θέωσις σημαίνει ὅτι ὑψοῖ εἰς ὑψηλότεραν λάμπιν, οὐ μὴν τῆς οἰκείας φύσεως ἀλλοιωθέν»¹⁸. Παρομοίως δὲ παρατηρήσεις εὐρίσκομεν καὶ ἐν τοῖς ἔργοις πάντων τῶν περὶ τὴν διδασκαλίαν ταύτην ἀσχοληθέντων Πατέρων¹⁹.

Ἡ θέωσις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως προϋποθέτει εἰδικὴν πίστιν: α') ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι αὕτη ἡ προσωπικὴ ἀγάπη πρὸς τοὺς ἀνθρώπους καὶ β') ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη φύσις εἶναι συγγενὴς μετὰ τῆς θείας. Τὸ δὲ νόημα τῆς θεώσεως ταύτης εἶναι ἡ ἀνύψωσις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ πνευματικὴ, μυστικὴ μετὰ τοῦ Θεοῦ ἔνωσις. Τὰ κύρια σημεῖα τῆς θεώσεως ταύτης εἶναι ὡς πρὸς μὲν τὸ σῶμα ἡ ὑπερνίκησις τῆς ὕλης, ἡ πνευματοποίησησις, τὸ ἀδιάφθορον καὶ ἡ ἀθανασία· ὡς πρὸς δὲ τὴν ψυχὴν εἶναι ἡ πνευματικὴ μυστικὴ μεταμόρφωσις καὶ ἔνωσις μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Χάριτος αὐτοῦ.

Ἡ ὀρθόδοξος ὁμῶς χριστιανικὴ περὶ λυτρώσεως διδασκαλία τῶν Ἑλ-

18. M.P.G. LXXXIV, 77.

19. M.P.G. IX 325, VII 1035, XXXV 1164, XLIV 184, LXXV 888, XCI 1237, 1168 κ.ξ.

λήνων πατέρων δὲν ἔχει μόνον ἀρνητικὴν, ἀλλὰ καὶ θετικὴν ὄψιν. Ἐν τῇ λυτρώσει διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ δὲν πρόκειται τόσον, ὅσον ἐν τῇ Δύσει, περὶ ἀπλῆς ἄρσεως τῆς ἀμαρτίας καὶ ἀπλῆς δικαίωσεως καὶ συνδιαλλαγῆς τοῦ δημιουργήματος μετὰ τοῦ Δημιουργοῦ, ἀλλὰ μᾶλλον καὶ πρὸ παντός περὶ «ἀνακεφαλαιώσεως» τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἵνα χρησιμοποιήσωμεν τὴν ἔκφρασιν τοῦ Εἰρηναίου. Ἄλλ' ἡ λύτρωσις αὕτη ἐννοεῖται καὶ ὡς ἀνακαίνισις καὶ θεία ἀναμόρφωσις καὶ δὴ ὡς μεταμόρφωσις τῆς φύσεως ταύτης. Διὰ τοῦτο ἡ ἑορτὴ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Κυρίου ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ τελεῖται τόσον πανηγυρικῶς τῇ 6 Αὐγούστου.

Ἡ δὲ κυρία βᾶσις καὶ συγχρόνως ὁ κύριος παράγων τῆς θεώσεως παρὰ τε τῷ Θεανθρώπῳ καὶ παρὰ τοῖς πιστοῖς εἶναι ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ Θεοῦ Λόγου ἐν τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ, ἐν τῷ ὁποίῳ α) διὰ τῆς ἐνώσεως τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, κατὰ τὸν νόμον τῆς λεγομένης «ἀντιδόσεως ἰδιωμάτων», ἡ ἀνθρωπίνη φύσις θεοῦται «δυνάμει»· β) διὰ τῆς πλήρους ὑποταγῆς τῆς θελήσεως τοῦ Λυτρωτοῦ ὑπὸ τὴν θέλησιν τοῦ Θεοῦ Πατρός, ὑποταγῆς ἡ ὁποία ἔφθασε μέχρι τοῦ σταυρικοῦ θανάτου, κατεδείχθη καὶ δὴ καὶ ἤνοιξεν ἡ ὁδὸς πρὸς τὴν λύτρωσιν καὶ πρὸς τὴν θέωσιν. γ') Ἡ Ἀνάστασις καὶ ἡ Ἀνάληψις τοῦ Λυτρωτοῦ δὲν ἀποτελεῖ μόνον τὸ κορύφωμα καὶ τὴν ἐπίστεψιν τοῦ λυτρωτικοῦ ἔργου αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸν θρίαμβον τῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ Λόγου προσληφθείσης ἀνθρωπίνης φύσεως, ἥτις ἐκάθισεν ἐν δεξιᾷ τοῦ Πατρὸς ἐν τῷ οὐρανῷ. Διὰ τοῦτο ἡ Ἀνάστασις Αὐτοῦ εἶναι ἡ μεγίστη χριστιανικὴ ἑορτὴ ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ.

Ἐπίσης δὲ καρπὸς τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Σωτῆρος εἶναι ἡ κάθοδος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἡ δι' αὐτοῦ ἰδρυσις τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν Κυριακὴν τῆς Πεντηκοστῆς. Ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ δὲ ταύτῃ συνεχίζεται διὰ τῆς χάριτος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος τὸ λυτρωτικὸν ἔργον τοῦ Χριστοῦ, ὃ δὲ χριστιανὸς ἀποβαίνει οὕτω κοινωνὸς τῆς ποικίλης χάριτος τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς μυστικῆς μετὰ τοῦ Χριστοῦ ἐπικοινωνίας καὶ δὴ δι' ἀποδοχῆς τῶν Μυστηρίων, ἰδίᾳ δὲ τῆς τοῦ Βαπτίσματος καὶ τῆς Θείας Εὐχαριστίας, διὰ τῶν ὁποίων ἀρύεται οὗτος τὴν πνευματικὴν δυνάμιν πρὸς κατόρθωσιν τῆς ἀρετῆς καὶ ἐπίτευξιν τοῦ ἀγιασμοῦ διὰ μέσου τῆς συνεργασίας τῆς ἐλευθέρας θελήσεώς του καὶ τῆς πνευματικῆς του ἐν γένει συγκροτήσεως μετὰ τῆς Θείας χάριτος. Ἐν τῇ Θεῇ Εὐχαριστίᾳ μεταλαμβάνει ὁ χριστιανὸς τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ, οὕτω δὲ ἀπολαύει «τοῦ φαρμάκου τῆς ἀθανασίας» καὶ ἐνοῦται πνευματικῶς μετὰ τοῦ Χριστοῦ. Ἡ θέωσις ἀρχίζει ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ, ἀλλὰ τελειοῦται ἐν τῇ μελλούσῃ ζωῇ. Ἐν ἄλλοις λόγοις ἡ θέωσις νοεῖται ἐσχατολογικῶς. Ὅπως δὴποτε ἅπαντα τὰ σωτηριώδη ἀγαθὰ εἶναι ὁ καρπὸς τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Θεοῦ Λόγου κατὰ τὴν ἐκδοχὴν τῶν Ἑλλήνων πατέρων, οἵτινες τοποθετοῦν τὸ κέντρον τοῦ βάρους τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως ἐπὶ τῆς θεότητος τοῦ Ἰησοῦ Χρι-

στοῦ καὶ τῆς θεώσεως τῆς ἀνθρωπίνης αὐτοῦ φύσεως. Ἐντεῦθεν δ' ἐξηγεῖται καὶ ἡ σφοδρότης τῶν χριστολογικῶν ἐρίδων ἐν τῇ ἑλληνικῇ Ἀνατολῇ.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λοιπὸν ἐκτεθέντων προκύπτει 1) ὅτι ἡ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου συνάπτεται στενότατα μετὰ τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Θεοῦ Λόγου ἐν τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ καὶ μετὰ τῆς οὕτω συντελεσθείσης θεώσεως τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως· 2) ὅτι ἤδη διὰ τῆς σαφοῦς καὶ σταθερᾶς ἐκδοχῆς τῶν Ἑλλήνων Πατέρων, τῆς στηριζομένης ἐπὶ τῆς μαρτυρίας τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἡ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου ἐν τε τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ καὶ παρ' ἐκάστῳ χριστιανῷ δὲν ἐννοεῖται οὐδαμῶς μόνον ὡς φυσικὴ, τουτέστι φυσιοκρατικὴ καὶ μηχανικὴ καὶ δὴ καὶ ὡς μαγικὴ, κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῆς ἐλευθερόφρονος νεωτέρας Ἱστορίας τῶν Δογμάτων τοῦ A. Ritschl, τοῦ Ad. Harnack κ.ἄ., ἀλλ' ὡς πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ²⁰.

II. Ἡ στάσις τῆς Δύσεως ἐναντι τῆς διδασκαλίας τῶν Ἑλλήνων πατέρων περὶ θεώσεως.

Ἡ ἡδὴ ἐκτεθεῖσα διδασκαλία τῶν Ἑλλήνων πατέρων συνίσταται, ὡς εἴπομεν, ἐκ δύο μερῶν, τὰ ὅποια εἶναι τὰ ἐξῆς:

1) Ἡ θέωσις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἐν τῷ θεανθρώπῳ Ἰησοῦ Χριστῷ καὶ 2) Ἡ θέωσις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως παρὰ τῷ πιστῷ χριστιανῷ.

Ἡ μὲν θέωσις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἐν τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ ἀναγνωρίζεται, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνικῆς χριστολογίας, καὶ ὑπὸ τοῦ Δυτικῆς τμήματος τῆς Ἀρχαίας Καθολικῆς Ἐκκλησίας ὡς κοινὸν κύριον σημεῖον τοῦ θεμελιώδους δόγματος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Θεοῦ Λόγου, ἂν καὶ ἡ Δύσις, κατὰ τὴν εὐστοχὸν παρατήρησιν τοῦ Congar²¹, βλέπει ἐν τῇ θείᾳ ἐνανθρωπήσει ἐν μέσον τῆς ἐπανορθώσεως τοῦ σφάλματος καὶ δὴ μίαν θείαν ἀναπλήρωσιν, ἣτις καθιστᾷ δυνατὴν τὴν ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν, τὴν ἀνάκτησιν τῆς ἀπολεσθείσης θείας δωρεᾶς καὶ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν φιλικῶν σχέσεων μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Ὅπως δὴποτε ὄχι μόνον ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία μέχρι σήμερον, ἀλλὰ, ἐξαιρέσει ἀμφιβολιῶν τινων περὶ τῆς λέξεως «θέωσις», καὶ ἡ συντηρητικὴ Προτεσταντικὴ χριστολογία διατελοῦν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς περὶ θεώσεως διδασκαλίας τῶν Ἑλλήνων πατέρων.

Ἀδιάλλακτον δὲ ἀντίθεσιν κατὰ τῆς διδασκαλίας ταύτης προβάλλει μόνον ἡ ὀρθολογίζουσα προτεσταντικὴ θεολογία, ἰδιαιτέρως δὲ αἱ ὀρθολογιστικαὶ Ἱστορίαι τῶν Δογμάτων τοῦ Alb. Ritschl καὶ τοῦ Ad. von Harnack. Οἱ θεολόγοι οὗτοι καὶ οἱ τούτοις ὁμόφρονες βλέπουσιν ἐν τῇ περὶ λυτρώσεως

20. Ἐνθ' ἄνωτ.

21. La déification dans la tradition de l' Orient ἐν Vie Spirituelle T. XLIII σελ. 97.

διδασκαλία τῆς ἀρχαίας Καθολικῆς Ἐκκλησίας μίαν γνωστικίζουσαν ρεαλιστικὴν σωτηριολογίαν καὶ θεωροῦν τὸ παλαιὸν ἐκκλησιαστικὸν Δόγμα περὶ τῆς Θείας ἐνανθρωπήσεως ὡς κυριαρχούμενον ὑπὸ μιᾶς φυσικῆς, μηχανικῆς καὶ μαγικῆς ἀντιλήψεως περὶ τῆς σωτηρίας, ἐνῶ ἡ σημασία τῆς πίστεως περὶ τῆς ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν, τῆς ὑποταγῆς εἰς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἠθικῆς πράξεως παραγνώριζεται τελείως ὑπὸ τῶν ἐν λόγῳ θεολόγων.

Τοῦναντίον δ' ἡ ἐσφαλμένη αὕτη προκατάληψις κατὰ τοῦ παλαιοῦ ἐκκλησιαστικοῦ Χριστολογικοῦ Δόγματος πολεμεῖται σήμερον ὄχι μόνον ὑπὸ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς θεολογίας, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῆς θετικῆς Προτεσταντικῆς πλευρᾶς τῆς ἐποχῆς ἡμῶν, ὡς βλέπομεν ἐν τοῖς σχετικοῖς ἔργοις τοῦ Reinhold Seeberg, τοῦ Karl Barth καὶ τοῦ Emil Brunner. Ἰδιαιτέρως δὲ ὁ ἐπιφανῆς οὗτος θεολόγος τῆς Ζυρίχης ἤσκησεν ἐν τῷ γνωστῷ ἔργῳ του «Der Mittler» διεξοδικὴν καὶ συντριπτικὴν κριτικὴν ἐναντίον τῶν πέντε σχετικῶν κυρίων θέσεων τοῦ Ritschl καὶ τοῦ Harnack ἐναντίον τοῦ παλαιοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δόγματος. Ἡ δὲ κριτικὴ αὕτη τοῦ Brunner κλείεται μετὰ τοῦ ἐξῆς συμπεράσματος: «Ὁ νεώτερος ὀρθολογισμὸς ἐνδὸς Ritschl καὶ ἐνδὸς Harnack εἶναι πολὺ ἑλληνικώτερος (δηλ. ὀρθολογιστικώτερος) παρὰ ἡ διδασκαλία τοῦ Εἰρηναίου, τοῦ Ἀθανασίου καὶ τοῦ Κυρίλλου. Διότι ἐκεῖνο τὸ ὅποῖον οἱ ὡς ἄνω νέοι διδάσκαλοι ἐννοοῦν εἶναι ἡ «ιδέα» (δηλ. ἡ λεγομένη «ἠθικὴ ἰδέα») ὑπὸ τὸ ἔνδυμα ἱστορικῆς πραγματικότητος, ἐνῶ οἱ παλαιοὶ Ἐκκλησιαστικοὶ πατέρες ἐκφράζουσι τὸ ἐφ' ἅπαξ τῆς Θείας τοῦ Χριστοῦ ἀποκαλύψεως, ἡ ὁποία ἴσταται τοιουτοτρόπως εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τε τὴν ἠθικὴν ἰδέαν καὶ πρὸς τὴν φύσιν»²².

Ὅσον δὲ ἀφορᾷ εἰς τὴν θέωσιν τοῦ χριστιανοῦ, τοὔτέστι τὴν οἰκείωσιν τῆς ἐν τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ συντελεσθείσης ἀπολυτρώσεως, δύναται τις νὰ εἴπη ὅτι ἡδη ἐνωρίτερον, μάλιστα δὲ ἀπὸ τοῦ IB' αἰῶνος ἤρχισαν διαφοραὶ τινες μεταξὺ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Λατινικῆς Δύσεως νὰ ἐμφανίζωνται. Καὶ δὴ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐξελίσσεται ἐν τῇ Ρωμαιοκαθολικῇ Θεολογίᾳ, ἀντὶ τῆς Ἑλληνικῆς Θεολογίας τῆς θεώσεως, μία «θεολογία τῆς χάριτος», ἐν τῇ ὁποίᾳ προτιμῶνται αἱ λέξεις «υἱοθεσία» καὶ «ἀναγέννησις», ὡς καὶ «νέα ζωὴ», ἂν καὶ ὁ Θωμᾶς Ἀκινῆτος δὲν διστάζει ὑπὸ τὴν ἑλληνικὴν ἐπίδρασιν νὰ χρησιμοποίησῃ αὐτὴν τὴν λέξιν «θεοποιεῖν» (deificare)²³. Ἐν γένει δὲ ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Δύσις, παρὰ τὴν ἀποφυγὴν τῆς λέξεως «θέωσις», ἐμμένει εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς ἑλληνικῆς διδασκαλίας περὶ θεώσεως ὑπὸ τὸ ἔνδυμα τῆς ἁγιαστικῆς χάριτος καὶ τῆς νέας ἐν Χριστῷ ζωῆς. Γίνεται δ' ἐν αὐτῷ λόγος καὶ περὶ τῆς συμμετοχῆς τῶν πιστῶν ὄχι μόνον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, τὸ cor-

22. E. m. B r u n n e r, Der Mittler (σελ. 219-33)· πρβλ. καὶ Dogmatik III (1950 σελ. 317-363). Ἐπίσης βλέπε Ἰ. Καρμίρη ἐν τῷ τόμῳ τῆς ἡμετέρας ἐκδόσεως Die Orthodoxe Kirche in Griechischer Sicht β' ἔκδ. 1970 σελ. 53-84.

23. Βλ. Dictionnaire de Spiritualité.

pus mysticum Christi, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ἐπουράνιον ἐνθρόνισιν τοῦ Χριστοῦ καὶ εἰς τὴν τριπλῆν ἐν τῷ Θεῷ ζώην²⁴.

Ἐν τῇ Προτεσταντικῇ ἡμῶς θεολογικῇ καταλαμβάνει δεσπόζουσαν θέσιν ἡ περὶ «δικαιώσεως» διδασκαλία, κατὰ τὴν ὅποιαν ὁ ἄνθρωπος λόγῳ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος λογίζεται ὡς ὀλοκληρωτικῶς διεφθαρμένος, οὕτως ὥστε, παρὰ τὴν δικαίωσίν του, νὰ παραμένῃ ἁμαρτωλὸς ἐνώπιον τοῦ παναγίου Θεοῦ· μόνον δ' ἐν τῇ συγχρόνῳ Λουθηρανικῇ θεολογίᾳ (π.χ. παρὰ τῷ Edm. Schlink)²⁵ ἡ ὀξεῖα αὕτη διδασκαλία γίνεται πῶς ἡπιωτέρα, τῆς ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν νοουμένης οὐχὶ μόνον ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ μὴ καταλογισμοῦ τῆς (Nicht-anrechnung), ἀλλὰ καὶ ὡς νέας δημιουργίας. Παρομοίας δὲ ιδέας εὕρισκομεν καὶ παρὰ τῷ ἐπιφανεῖ καλβινικῷ θεολόγῳ τῶν νεωτέρων χρόνων, τῷ Emil Brunner ἐν τῇ πρό τινων ἐτῶν ἐκδοθείσῃ τριτόμῳ Δογματικῇ του (1950 σελ. 317 καὶ 450). Ἐξ ἄλλου δὲ ἡ Ἑλληνικὴ ὀρθόδοξος διδασκαλία περὶ τῆς θεώσεως εὔρε τὸν σφοδρότατον πολέμιον αὐτῆς ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ad. Harnack, ὅστις ἐν τῇ τριτόμῳ του Dogmengeschichte (1885-1900) καὶ τῷ πλει-

24. M. Schmaus, Katholische Dogmatik III (1951), σελ. 2777.

25. Ἐν τῇ Ökumenische Rundschau, Heft 4 (1947) σελ. 153, παρατηρεῖ ὁ ἔγκριτος τῶν ἡμερῶν ἡμῶν διαμαρτυρούμενος καθηγητὴς τῆς Χαϊδελβέργης, E. Schlink: «Ὅτε ὁ Ad. Harnack ἐν τῇ Dogmengeschichte (μάλιστα ἐν τῷ II τόμῳ), ὡς καὶ ἐν τῷ Wessen des Christentums ἐδημοσίευσέ τὰς δευτάτας καὶ καυστικὰς κρίσεις του περὶ τῆς πνευματικῆς καὶ θεολογικῆς καταστάσεως τῶν Ὁρθοδόξων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, δὲν ἐστράφη μόνον ἐναντίον τῆς συγχρόνου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ κατ' αὐτῶν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀποφάσεων τῆς ἀρχαίας Καθολικῆς Ἐκκλησίας εἰς ἃς ἐμμένουν καὶ οἱ Μεταρρυθμισταὶ καὶ διὰ τῶν ὁποίων αἱ προτεσταντικαὶ Ἐκκλησίαι εἶχον πάντοτε τὴν συνείδησιν ὅτι συνεδέοντο μετὰ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, πρὸ παντὸς δὲ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς ἀποφάσεις τῶν Συνόδων τῆς Νικαίας, τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Χαλκηδόνος». Ἐν ἀμέσῳ δὲ συνεχεῖα προσθέτει ὁ Schlink ὅτι «ἡ φωνὴ τοῦ Harnack δὲν ἦτο ἀντιπροσωπευτικὴ διὰ τὰς προτεσταντικὰς ἐκκλησίας ἐν συνόλῳ, ἀλλὰ μόνον διὰ τὴν φιλελευθέραν (Liberale) ὁμάδα τοῦ λεγομένου Νεοπροτεσταντισμοῦ (Neoprottestantismus), ὅστις διαφωνεῖ βασικῶς πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῶν Μεταρρυθμιστῶν». Ἀμέσως δὲ περαιτέρω προσθέτει ὁ Schlink, ὅτι «μετὰ τὰ τοιαῦτα κρούσματα ἐπηκολούθησαν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη οἱ ἐν τῇ Μποσεβικικῇ Ρωσίᾳ διωγμοί, μετὰ χιλιάδων μαρτύρων, ἐξ ὧν ἐπέισθη ὁ Δυτικὸς κόσμος ὅτι «μία τοιαύτη Ἐκκλησία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι τόσο ἀπολιθωμένη καὶ νεκρά... ἡ δὲ Ἀνατολικὴ θεία Λειτουργία καὶ εὐσέβεια ἀπέδειξαν εἰς τὸν Δυτικὸν κόσμον δυνάμεις πνευματικὰς ἀπροσδοκῆτους».

Ἀξιοπαρατήρητος δὲ εἶναι καὶ ἡ ἐπακολουθοῦσα ὁμολογία τοῦ Schlink περὶ τῶν διδασκμάτων, τὰ ὅποια ἔλαβεν ὁ Γερμανικὸς λαὸς ἐκ τῆς προσωπικῆς του πείρας ἐκ τῶν ἐπελθόντων διωγμῶν τῆς ἰδικῆς του Ἐκκλησίας καὶ δὴ καὶ περὶ τῆς σημασίας καὶ τῆς ἀνάγκης τῆς ὑπάρξεως τοῦ Δόγματος καὶ ἐκ τῆς σημασίας τῆς «Ὁμολογίας», τὴν ὅποιαν ἐδιδάχθη ἡ ἰδική του Ἐκκλησία καὶ δὴ καὶ ἡ Bekennende Kirche, ὅθεν κατανοεῖται καὶ ὁ τίτλος τοῦ μνημονευθέντος ἄρθρου τοῦ κ. Schlink «Wandlungen in Protestantischen Verständniss der Ostkirche».

στάσις ἐκδοθέντι *Das Wesen des Christentums* (1900) ἐνήργησεν ἀνηκούστως ὀξεῖαν ἐπίθεσιν οὐ μόνον ἐναντίον τῆς διδασκαλίας ταύτης, τὴν ὁποίαν κατειρωνεύεται, ἀλλ' ἐν γένει κατὰ τῆς Ἑλληνικῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας ὡς τάχα «τῆς κατωτάτης βαθμίδος τῆς θρησκείας» καὶ δὴ καὶ ὡς κατωτέρας καὶ αὐτοῦ τοῦ Ἰσλάμ, κριτικὴν ἐξηγουμένην ἐν μέρει ἐκ τῶν θλιβερῶν παιδικῶν ἀναμνήσεων τῆς Ρωσικῆς κατακτῆσεως τῆς ἰδιαιτέρας πατρίδος τοῦ ἀνδρός, τῆς Dorpat τῆς Ἑσθονίας, καὶ δὴ ὑπὸ τὸ φῶς τῆς λεγομένης «ψυχολογίας τοῦ βάθους» (*Tiefenpsychologie*)²⁶. πλὴν ἢ ἐν λόγῳ κριτικῇ δὲν εὐρίσκει ἀπήχησιν οὔτε ἐν τῇ Ρωμαιοκαθολικῇ οὔτε ἐν τῇ Προτεσταντικῇ θεολογίᾳ.

Ἄλλ' εἶναι καιρὸς ν' ἀσχοληθῶμεν πλέον περὶ αὐτὰς τὰς βάσεις τῆς περὶ θεώσεως διδασκαλίας τῶν Ἑλλήνων πατέρων.

III. Ἡ βιβλικὴ θεμελίωσις τῆς περὶ θεώσεως διδασκαλίας καὶ αἱ σχέσεις της πρὸς ἐξωβιβλικὰς ἰδέας.

Τὸ κύριον χωρίον τῆς περὶ θεώσεως διδασκαλίας εὐρίσκεται ἐν τῷ Α' κεφαλαίῳ τῆς Γενέσεως στ. 27: «Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν, ὅμοιον», ὡς ἔχει τὸ χωρίον τοῦτο ἐν τῷ Μασοριτικῷ κειμένῳ, ἐνῶ τὸ κείμενον τῶν Ο' ἀντι «ὅμοιον» ἔχει «καθ' ὁμοίωσιν». Κατὰ ταῦτα συμφώνως πρὸς ἀμφότερα τὰ κείμενα ὁ ἄνθρωπος εἶναι εἰκὼν τοῦ Θεοῦ ὁμοία πρὸς Αὐτόν, ἀλλ' ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ κατὰ τοὺς Ἑβδομήκοντα, ἀναγινώσκουμεν «Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν», τ.ἔ. πρὸς ὁμοίωσιν. Ἐπίσης δ' ἐν τῇ Λατινικῇ Βουλγάτᾳ μεταφράζεται «*Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram*. Ἡ εἰκὼν δ' αὕτη ἐγκτεται κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν Ἑλλήνων Πατέρων, εἰς τὸν νοῦν καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως, ὡς καὶ ἐν τῇ ἀγάπῃ, διὰ τῆς ὁποίας προικοδοτήσεως ὁ ἄνθρωπος ἔλαβε παρὰ τοῦ Θεοῦ τὴν δύναμιν νὰ γίνῃ καὶ πραγματικῶς ὅμοιος πρὸς τὸν Θεόν. Κατὰ τὴν λεπτὴν παρατήρησιν τοῦ Μεγ. Βασιλείου τὸ «κατ' εἰκόνα» σημαίνει «δυνάμει», τὸ δὲ «καθ' ὁμοίωσιν» δηλοῖ νὰ γίνῃ ὁ ἄνθρωπος «ἐνεργεῖα» ὅμοιος πρὸς Αὐτόν²⁷. Ἄλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἀντίληψιν ὀνομαστῶν ἐξηγητῶν τοῦ Μασοριτικοῦ κειμένου τῆς Π. Διαθήκης τὸ νόημα τοῦτο δὲν εἶναι ξένον οὔτε πρὸς τὸ Μασοριτικὸν κείμενον αὐτῆς (Ed. König, Max Buber κ.ἄ.). Ἡ θεία ὅμως δωρεὰ τῆς ἐξομοιώσεως πρὸς τὸν Θεὸν ἀπωλέσθη ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου παρασυρθέντος ὑπὸ τοῦ

26. Ὁ Harnack ἐν τῇ προμνημονευθείσῃ πραγματείᾳ του δημοσιευθείσῃ ἐν ταῖς Sitzungsberichte der Preuss. Akademie der Wissenschaften τοῦ Βερολίνου 1913, σελ. 157-183 προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξῃ τὴν ὑπεροχὴν τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς διδασκαλίας ὑπὲρ τὴν Ὀρθόδοξον. Ταῦτα δὲ κατὰ σύμπτωσιν κατὰ τὴν ἐναρξίν τοῦ Α' Βαλκανικοῦ πολέμου.

27. M. P. G. 30, 32. Βλέπε καὶ Π. I. Μ π ρ α τ σ ι ῶ τ ο υ, Τὸ Γενέσεως 26 ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ, Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ τοῦ Οἴκουμ. Πατριαρχείου 1953.

Διαβόλου, ούτως ώστε, ἀντὶ τῆς ἐπιδιωχθείσης ἰσοθείας διὰ μέσου τῆς ὁμοιώσεως καὶ ἰσοτιμίας πρὸς τὸν Θεόν, νὰ ἀπολέσῃ αὐτὴν τὴν αὐτονομίαν του.

Ὅμως, παρὰ τὴν πτώσιν τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τῆς παρακοῆς τοῦ θείου θελήματος, δὲν ἀπεξενώθη οὗτος πλήρως ἀπὸ τὸν Θεόν. Κατὰ δὲ τὴν διδασκαλίαν τῶν Ἑλλήνων πατέρων ἡ θεία «εἰκὼν» δὲν ἐφθάρη πλήρως, ἀλλὰ μόνον ἐπεσκοτίσθη καὶ ἐξησθένησεν. Ἐξ ἄλλου ὁ Θεὸς ὑπεσχέθη εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν ἀποκατάστασιν τῆς μετ' αὐτοῦ κοινωνίας. Μάλιστα δὲ ὁ Θεὸς δὲν ἐπαισχύνεται τέκνα τοῦ ἀνθρώπου, ὡς π.χ. ὁ λαὸς τοῦ Ἰσραὴλ καὶ οἱ βασιλεῖς αὐτοῦ, νὰ τὰ ὀνομάζῃ «υἱοὺς» αὐτοῦ (Β' Βασιλ. ζ', 14, Α' Παραλ. ιζ', 3), τοὺς δὲ κριτὰς ν' ἀποκαλῆ Θεοὺς (Ψαλμ. πα', στίχοι 1-7). Τὸ τελευταῖον δὲ τοῦτο χωρίον ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν ἕνεκεν τῆς κεντρικῆς θέσεως τῆς ὑπερκοσμιότητος τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ καὶ διαδραματίζει σπουδαίτατον μέρος εἰς τὴν διδασκαλίαν περὶ θεώσεως τῶν Ἑλλήνων πατέρων²⁸. Ἀκόμη δὲ καὶ ἐν τῇ Σοφίᾳ Σολομῶντος εὐρίσκομεν χωρὶα τινὰ ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζεται ἡ περὶ θεώσεως διδασκαλία (β', 23-25, γ', 1, ε', 27, ς', 19-23).

Ἄλλ' ἡ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι κυρίως ἰδέα τῆς Κ α ι ν ῆ ς Δ ι α θ ῆ κ η ς, ἐν ἣ εὐρίσκομεν αὐτὴν ἐν πλήρει ἐξελίξει, ἰδιαιτέρως δ' εἰς τὸν μυστικισμόν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου καὶ μάλιστα ἐν τε τῇ ἀνθρωπολογίᾳ αὐτοῦ, ὡς καὶ ἐν τῇ περὶ λυτρώσεως διδασκαλίᾳ του, ἐπίσης δὲ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησιολογίᾳ του καὶ τῇ διδασκαλίᾳ περὶ ἀμφοτέρων τῶν μεγάλων Μυστηρίων. Γνησίως δὲ παύλειος εἶναι καὶ ἡ μυστικὴ ἐνότης τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως παρὰ τε τῷ πρώτῳ Ἀδὰμ καὶ παρὰ τῷ δευτέρῳ, δηλαδὴ τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ (Ρωμ. ε', 14, Α' Κορ. ιε', 22, 45), ὅστις εἶναι καὶ ἡ κεφαλὴ τῆς ὑπ' αὐτοῦ συγκροτηθῆσης νέας ἀνθρωπότητος, τουτέστιν εἶναι ἡ κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας, (Ἐφεσ. α', 22, ε', 23, Κολ. α', 18, β', 19), διὰ δὲ τοῦ Βαπτίσματος συνθαπτόμεθα μετ' Αὐτοῦ εἰς τὸν θάνατον αὐτοῦ, ἵνα οὕτω, καθὼς καὶ ὁ Χριστὸς ἀνέστη ἐκ τῶν νεκρῶν διὰ τῆς δόξης τοῦ Πατρὸς, οὕτω καὶ ἡμεῖς νὰ περιπατήσωμεν εἰς νέαν ζωὴν (Ρωμ. ς', 4). Ἡ αἰώνιος ζωὴ τῶν πιστῶν ἤρχισε μετὰ τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν τοῦ Σωτῆρος κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ σῶμα θὰ ἐγερθῆ «ἐν ἀφθαρσίᾳ», ἐν δόξῃ καὶ ἐν δυνάμει, ὡς σῶμα πνευματικὸν (Α' Κορ. ιε', 44 ἐξ.). Ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι ἄξιος ὁ λόγος τοῦ Παύλου «σωτῆρα ἀπεκδεχόμεθα τὸν Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, ὃς μετασχηματίζει τὸ σῶμα τῆς ταπεινώσεως ἡμῶν εἰς τὸ γενέσθαι αὐτὸ σύμμορφον τῷ σώματι τῆς δόξης αὐτοῦ» (Φιλιπ. γ', 20-21). Ἀποφασιστικὸν εἶναι ἐπίσης καὶ τὸ ὅτι ὁ ἀπόστολος οὗτος ἤδη ἐν τῇ δημηγορίᾳ του ἐπὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου ἀναφέρει τοὺς λόγους τοῦ Κλεάνθους, τοὺς ὁποίους καὶ οἰκειοποιεῖται ὅταν λέγῃ «Τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμὲν (δηλ. τοῦ Θεοῦ)» (Πράξ. Ἀποστ. ιζ', 28).

28. Παραδείγματος χάριν παρὰ Μ. Ἀθανασίῳ ἐν Μ.Ρ.Γ. XXVI 1004, 'Ι. Χρυσόστομῳ ἐν Μ.Ρ.Γ. LIX 93 καὶ Κυρίλλῳ Ἀλεξ. ἐν Μ.Ρ.Γ. LXXV 888.

Ἐπίσης καὶ παρὰ τῷ ἀποστόλῳ Ἰωάννη φέρει ἡ διδασκαλία περὶ θεώσεως τὴν ἰδιότυπον σφραγιδα τοῦ μυστικισμοῦ αὐτοῦ. Τὸ ἐκ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου ἀναβλύζον ὑψιστον ἀγαθὸν συγκεφαλαιοῦται ἐν τῇ «αιωνίῳ ζωῇ», ἣτις ἀσφαλιζέται διὰ τῆς πίστεως εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν (Ἰωάν. γ' 15 ἐξ.). Διὰ δὲ τῆς ἀγάπης καὶ τῶν Μυστηρίων, μάλιστα δὲ διὰ τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἐνοῦται ὁ πιστὸς μετὰ τοῦ Θεοῦ (ιδ' 15 ἐξ., ς' 5, γ' 32 ἐξ.).

Τὴν περὶ θεώσεως διδασκαλίαν εὐρίσκομεν ἐπίσης καὶ παρὰ τῷ ἀποστόλῳ Πέτρῳ, μάλιστα δ' ἐν τῇ Β' Καθολικῇ ἐπιστολῇ του (α', 3-4), ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐξαίρεται ὡς ὑψίστη ἐπαγγελία τοῦ Θεοῦ ἡ δωρεὰ τῆς δυνάμεως αὐτοῦ, διὰ τῆς ὁποίας οἱ πιστοὶ διαφεύγοντες τὰς φθοροποιούς ἡδονὰς τοῦ κόσμου καθίστανται «κοινωνοὶ Θείας φύσεως».

Ἄλλ' ἡδὴ καὶ παρὰ τοῖς Συνοπτικοῖς εὐαγγελισταῖς συναντῶμεν τὴν ἰδέαν περὶ θεώσεως ὑπὸ τὴν μορφήν «τῆς Θείας Υἱοθεσίας» καὶ τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν Βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Πρὸς ἀπόκτησιν ὅμως τῶν ὑψίστων τούτων ἀγαθῶν εἶναι ἀπαραίτητοι ἡ μετάνοια, ἡ πίστις καὶ ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν Θεὸν καὶ πρὸς πάντας τοὺς ἀνθρώπους (Ματθ. δ', 1 ἐξ., κε' 31 ἐξ., Μάρκ. α' 14 ἐξ., Λουκ. ιε', 1 ἐξ.).

Ἐκ τῶν εἰρημένων λοιπὸν συνάγεται, πιστεύομεν, ὅτι ἡ διδασκαλία περὶ θεώσεως τῶν Ἑλλήνων ἐκκλησιαστικῶν πατέρων ἔχει ἐν αὐτῇ τῇ Βίβλῳ τὰς βαθυτάτας ρίζας τῆς. Τοῦτο εἶναι γεγονός, ὅπερ δὲν ἀμφισβητεῖται οὐδὲ ὑπὸ τῶν Διαμαρτυρομένων πολεμίων τῆς διδασκαλίας ταύτης. Τοῦναντίον ἀναγνωρίζεται ὑπὸ πολλῶν ἐκ τούτων ὅτι ἡ περὶ θεώσεως διδασκαλία ἔχει ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ ἀσφαλὲς ἔρεισμα, ὡς καὶ ἐν τῇ θεολογίᾳ τοῦ ἀποστόλου Παύλου ὑπὸ τὴν μορφήν δὲ μόνον τὴν ὁποίαν προσέλαβεν ἡ ὀρθόδοξος αὕτη διδασκαλία παρουσιάζεται ὡς ξένη²⁹.

Κατὰ τὴν γνώμην μου ὅμως ἡ ἐναντίον αὐτῆς μομφὴ δὲν δικαιολογεῖται· μᾶλλον δὲ θὰ ἡδύνατό τις νὰ ὀμιλήσῃ περὶ τινος ἑλληνικοῦ γλωσσικοῦ χρωματισμοῦ τῆς περὶ θεώσεως διδασκαλίας, τῆς ὁποίας ἡ κυρία ἰδέα εἶναι γνησίως βιβλικὴ καὶ μάλιστα καινοδιαθηκικὴ. Ἐπίσης δὲ δὲν ἀρνούμεθα ὅτι ἡ λέξις «θέωσις» εἶναι ἔντονος καὶ διὰ δυτικὰ ὦτα ἴσως ξενίζουσα λέξις. Ἄλλ' ὅμως ἡ διδασκαλία περὶ θεώσεως τῶν Ἑλλήνων Πατέρων εἶναι τι ὅλως διάφορον παρομοίων πλατωνικῶν καὶ νεοπλατωνικῶν ἰδεῶν³⁰. Τοῦτο δὲ τοσοῦτο μᾶλλον καθ' ὅσον ἡ πλατωνικὴ διδασκαλία εὐρίσκεται ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς δυαρχικῆς ἀνθρωπολογίας τοῦ Πλάτωνος, ἣτις παραδέχεται τὸ ἀνθρώπινον σῶμα ὡς «δεσμοτῆριον τῆς ψυχῆς», ἐνῶ ἡ νεοπλατωνικὴ θέωσις δὲν ἐννοεῖται μόνον ὡς ἐντελῶς πανθειστικὴ ἀλλὰ καὶ ἡ οὐσία τοῦ κακοῦ ἔγκειται εἰς τὴν ὕλην. Ἐξ

29. E. Benz, Die Ostkirche, 1952 σελ. 239 ἐξ.

30. O. Faller, Griechische Vergottung und christliche Vergöttlichung ἐν τῷ Περὶοδικῷ Gregorianum T. 6, 1925 σελ. 405-435.

ἄλλου ἰσχύει εἰς τε τὴν πλατωνικὴν καὶ τὴν νεοπλατωνικὴν διδασκαλίαν ἢ γνῶμη, ὅτι ἡ νοησιοκρατικὴ ὁμοιότης πρὸς τὸν Θεὸν προώριεται μόνον διὰ τοὺς φιλοσόφους. Ἐκτὸς δὲ τούτου ἐγκαταλείπεται ἐκεῖ ὁ ἄνθρωπος εἰς τὰς ἰδίας αὐτοῦ δυνάμεις, παραμεριζομένου τοῦ θείου παράγοντος.

Ἄλλ' ἡ σπουδαιότης διαφορὰ μεταξὺ τῆς πλατωνικῆς καὶ τῆς νεοπλατωνικῆς ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας περὶ θεώσεως ἀφ' ἑτέρου ἔγκειται εἰς τοῦτο, ὅτι ἐνῶ ἡ νεοπλατωνικὴ θέωσις³¹ νοεῖται ὡς μία πτῆσις τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν θεῖαν σφαῖραν διὰ τῆς ἰδίας αὐτοῦ δυνάμεως, ἐξ ἄλλου ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία περὶ θεώσεως θεωρεῖται ὡς συντελουμένη διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ ἱστορικοῦ καὶ ὑψωθέντος Θεανθρώπου Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἄνευ ἀποξενώσεως ἀπὸ τοῦ χαρακτῆρος του ὡς δημιουργήματος, ὁ δὲ ἄνθρωπος διὰ τῆς θεώσεως διαφλέγεται ὑπὸ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν ἐπιτυχῆ εἰκόνα Κυρίλλου τοῦ Ἀλεξανδρείας³². Πρὸς ταῦτα δὲ συμφωνεῖ ἐπίσης καὶ ἡ κρίσις τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς θεολογίας, ἥτις συνήθως ἀποφεύγει τὴν ἔκφρασιν «θέωσις» ἢ «θεοποίησης» καί, ὡς εἴρηται, ὁμιλεῖ μᾶλλον περὶ «χάριτος» παρὰ περὶ θεώσεως.

Τέλος ἂς ἐπιτραπῆ εἰς ἐμὲ νὰ κλείσω τὴν ἀνακοίνωσιν ταύτην μετὰ τῆς ἐξῆς κατακλιθεὶς τῆς ὥραίας ἐργασίας τοῦ Jules Gross, «La divinisation du chrétien d' après les Pères Grecs» (p. 350). «Δύναται τις λοιπὸν νὰ συμπεράνη ἄνευ ὑπερβολῆς, ὅτι ἡ διδασκαλία ἢ τόσον ποικίλλουσα καὶ τόσον πλουσία τῶν Ἑλλήνων Πατέρων περὶ τῆς θεώσεως τοῦ χριστιανοῦ περιλαμβάνει, τοῦλάχιστον δυνάμει, τὴν οὐσίαν τῶν καθολικῶν ἐργασιῶν περὶ τῆς ἁγιοποιούσης χάριτος. Ἄλλ' ἀκριβῶς ὁ συγκεκριμένος καὶ ὁ εἰκονικὸς τρόπος τῆς ἀντιλήψεως καὶ τῆς περιγραφῆς τῆς μυστηριώδους ταύτης πραγματικότητος ἔχει ἐν μέγα πλεονέκτημα, διότι ἐπιτρέπει νὰ συλλάβῃ τις εὐκολώτερον τὸν πλοῦτον τῆς ἐκφράσεως καὶ νὰ τὸν ζῆ ἄμεσώτερον».

B I B Λ I O Γ Ρ Α Φ Ι Α

1. K. B o r n h ä u s e r, Die Vergottungslehre den Athanasius und Iohannes Damascenus, 1903.

2. M. L o t-B o r o d i n e, La déification de l' homme. Bibliothèque Oecuménique, 1970.

3. Ἀ ν δ ρ έ ο υ Θεοδῶρου, Ἡ περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μέχρις Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, 1956.

4. Π. Ν. Τ ρ ε μ π έ λ α, Δογματικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, III, 1960 σ. 494 ἐξ.

5. Π. Ι. Μ π ρ α τ σ ι ώ τ ο υ, Die Theosislehre, Brussel 1961.

6. T i m o t h y W a r e, The Orthodox Church Middlesex, England 1963.

7. Ἡ. Δ. Μ ο υ τ σ ο ύ λ α, Ἡ Σάρκωσις τοῦ Λόγου καὶ ἡ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν διδασκαλίαν Γρηγορίου τοῦ Νύσσης, Ἀθήναι 1965.

8. E r n r i c o G a l b i a t i, La deificazione nei Padri orientali. Ἐν Simbosio Cristiano. Eduzione dell' Istituto di Studi Theologici Ortodossi, Milano 1971.

31. Ἐνθ' ἄνωτ.

32. M.P.G. LXXIV σελ. 785-788.